

1 Úvod do studia dějin sociální práce, terminologie

Cíle studijního materiálu:

Po prostudování studijního materiálu

Budete umět:

- Definovat podstatu a principy sociální politiky, sociální péče a sociální práce a vymežit jejich základní znaky

Získáte:

- Orientační přehled o hlavních přístupech k sociální politice, sociální péče a sociální práce v kontextu společenského vývoje
- Znalost základních pojmů a definic

Budete schopni:

- Vymežit hlavní rozdíly a vazby mezi sociální politikou, sociální péčí a sociální prací.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Společenská solidarita, rodová solidarita, sociální politika, sociální ochrana, sociální pomoc, sociální péče, sociální správa, sociální zaopatření, sociální pojištění, sociální služba, sociální práce v užším a širším pojetí, paradigmaty sociální práce.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text kapitoly představuje definice, východiska, hlavní principy a cíle sociální politiky, sociální péče a sociální práce i vybrané související pojmy, v závěru charakterizuje současné pojetí a hlavní paradigmaty sociální práce.

1.1 Společenská solidarita a sociální aktivity

Člověk je svou podstatou tvor společenský, sdružující se do různých skupin a vytvářející různé formalizované či neformalizované sociální systémy, tj. „určitým způsobem uspořádané

soustavy lidí (prvky systémů) a vztahy mezi nimi“,¹ počínaje rodinou a konče státem, resp. nadstátními mezinárodními organizacemi. Na základě pravidel a norem, jak se chovat a jednat, které si lidé osvojují v procesu socializace,² se v nich vytvářejí sítě vzájemných vztahů a vazeb, jejichž členěním vznikají sociální struktury a dochází k rozdělování sociálních rolí, čímž se vytváří sociální řád.

Sociální systémy plní podle I. Tomeše různé funkce, k nimž patří i pomoc lidem, kteří se pro svůj věk, nemoc, fyzické či duševní postižení nebo postavení ve společnosti nemohou na společenském životě, práci i distribuci adekvátně podílet. Ze systémového hlediska jsou pro tuto pomoc a péči důležité funkce integrační a reintegrační a funkce solidaritní či vzájemnostní. V prvním případě jsou jejich nositeli především rodina, obec a různé státní i nestátní instituce, které umožňují začlenění lidí do sociálních systémů i opětovné začlenění těch, kteří z nich „vypadli“, tj. dnešní terminologií došlo k jejich „sociálnímu vyloučení“, ve druhém je plní např. sociální pojištění, sociální podpora, sociální pomoc a sociální služby.³ Uvedené definice i pojmy odpovídají dnešní situaci, chceme-li se však zabývat dějinami sociální práce, musíme upřesnit a definovat potřebné základní pojmy z historického hlediska a následně vymezit předmět a stanovit alespoň orientační periodizaci těchto dějin.

Především je třeba přihlídnout k tomu, že používaná terminologie není jednoznačná, že ani u základních pojmů, jako je „sociální práce“ neexistují jednotné definice a skrývá se pod nimi často různá realita.⁴ Je to důsledek vývoje institucí, organizací i činností, které jimi byly označovány, stejně jako používání různých názvů pro v podstatě stejné činnosti v různých dobách a společnostech.

Terminologická mnohoznačnost začíná už u pojmu „sociální“, který pochází z latiny a v nejširším významu znamená „společenský“, týkající se lidské společnosti. Má ale i řadu

¹ TOMEŠ, I. Sociální politika, sociální služby a sociální práce. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální práce*. Praha: Portál, 2001, s. 156. Za neformalizovaný sociální systém se považuje skupina lidí se společným zájmem, ale bez formálních struktur k jeho uplatňování. Formalizované sociální skupiny jsou organizované, určitým způsobem institucionalizované a formálně uspořádané skupiny s hierarchickou strukturou a rozdělením rolí, v nichž existují určité normy i sankce za jejich porušení, obvykle i mechanismy sociální kontroly atd.

² Termínem „socializace“ rozumíme proces osvojování dovedností, znalostí návyků, způsobů chování a jednání, ale i norem, tradic, hodnot apod., potřebných pro život jedince ve společnosti.

³ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Socioklub, 1996, s. 11-12. O posílení sociálního začlenění a sociální soudržnosti v současné společnosti usiluje i sociální ekonomika, blíže viz FRANCOVÁ, P. *Představení české definice sociální ekonomiky a podnikání* (power-pointová prezentace). Konference „O sociální ekonomice a její budoucnosti v České republice“. Praha, Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR, 28. 5. 2008.

⁴ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce, její vývoj a metodické postupy*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 1992, s. 8.

dalších významů, přičemž jeden z nich se vztahuje k označení určité stránky společenských vztahů, a sice pro společnost nežádoucích jevů, procesů, problémů a situací, jejichž řešení přesahuje síly jedince, popř. rodiny, a nelze je zajistit běžnými ekonomickými nástroji.⁵ V tomto užším smyslu budeme adjektivum „sociální“ dále používat. Základem všech sociálních aktivit je společenská solidarita, která se udržuje sdílením norem a zvyklostí z různých oblastí společenského života, náboženství i tradice, společným jazykem a životním prostředím, propojením individuálních a skupinových zájmů a mnoha dalších faktorů. Jedním ze způsobů konstituování skupinové a společenské solidarity v primitivních společnostech je podle M. Mausse dar, jenž je „institucí náboženskou, ekonomickou, morální i právní, zakládá vazby mezi členy společenství a má vztah i ke sféře posvátného.“⁶ Tyto aspekty daru přecházejí po vzniku prvních států v modifikované podobě do sféry sociální politiky, sociální péče i sociální práce a v mnoha ohledech se udržují až do současnosti (např. dobrovolnictví, dobročinné sbírky atd.).

1.2 Sociální politika a sociální péče

Sociální politika, sociální péče i sociální práce mají nezastupitelné místo v systému společenské péče o člověka, jejich definování je však vzhledem k nejednotné a historicky podmíněné terminologii obtížné.⁷ Sociální politiku definuje I. Tomeš jako „soustavné a cílevědomé úsilí jednotlivých subjektů o změnu nebo o udržení a provozování (fungování) svého či jiného státního, samosprávného nebo nestátního sociálního systému“.⁸ Vedle takto široce pojatého přístupu zahrnujícího částečně i řadu veřejných politik (např. zdravotní, bytovou, kulturní, školskou aj.) se objevují i užší pojetí sociální politiky. Někdy je považována za součást hospodářské politiky týkající se opatření v oblasti zaměstnanosti, mzdového vývoje a sociálního zabezpečení, jindy se zdůrazňuje vytváření podmínek omezujících zejména hmotné příčiny společenské dezintegrace a sociální nerovnováhy a zajišťujících předpoklady pro harmonický rozvoj jedinců a sociálních skupin nebo se redukuje jen na otázky sociálního zabezpečení a péče o závislé osoby či skupiny obyvatelstva.⁹

⁵ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 19, uvádí i další významy pojmu „sociální“ v různých jazycích. – NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce...*, s. 13-14.

⁶ MATOUŠEK, O. *Slovník sociální práce*. Praha: Portál, 2003, s. 219-220.

⁷ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce...*, s. 13.

⁸ TOMEŠ, I. *Sociální politika, sociální...*, s. 155.

⁹ Srov. KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální politiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2003, s. 8.

Sociální politiku realizuje stát přímo pomocí ústředních, regionálních i místních orgánů státní správy nebo prostřednictvím regionální a lokální samosprávy. Důležitou roli sehrávají i nestátní organizace, jako jsou občanská sdružení, nadace, podpůrné spolky, zájmové a církevní organizace, obecně prospěšné společnosti aj. K realizačním nástrojům státní sociální politiky patří různé instituce, právo a finance, přičemž k respektování těchto institucí a práva stát využívá donucovací mechanismy, zejména soudy.

V tomto pojetí má tedy každý „formalizovaný subjekt“ svou sociální politiku, kterou uplatňuje vědomě vůči jím vybraným objektům, resp. části populace, a to zčásti dobrovolně, zčásti vynuceně (odstranění sociálního napětí, hygienická opatření v době epidemii). Každý z těchto subjektů má vlastní cíle sociální politiky, které podmiňují obecné cíle. Tyto obecné cíle, promítající se především ve státní sociální politice, mají charakter „vynuceného kompromisu“, reagujícího na potřeby sociálně slabších vrstev a jsou historicky a sociálně podmíněné. V těchto souvislostech předkládá I. Tomeš zajímavou typologii historického vývoje obecných cílů od bezprávného postavení otroků a hendikepovaných ve starověku po respektování sociálních práv občanů v současnosti, v němž k zásadnímu obratu dochází pod vlivem monoteistických náboženství. Tento vývoj ilustruje na třech fázích pomoci chudým, jejichž obsah charakterizují názvy příslušných podkapitol (Dobrovolná pomoc chudým jako cíl lidského počínání, Povinnost pomáhat chudým jako cíl sociálního práva, Od povinnosti státu k právu občana).¹⁰ S jistým zjednodušením lze říci, že v evropských podmínkách první etapa odpovídá období starověku od nástupu monoteistických náboženství a středověku, druhá ranému novověku a počátku moderní doby (16. – 19. století) a třetí, stále probíhající, začíná ve 20. století, resp. po druhé světové válce.

Obecným cílem sociální politiky je podle I. Tomeše „sociální ochrana obyvatelstva v nezbytném, společensky uznaném rozsahu“.¹¹ Sociální ochranu chápe jako systematickou snahu o odstranění obtížných životních podmínek vedoucích k ekonomické a sociální nouzi, které nedokážou jednotlivci odstranit ani s pomocí rodiny či sousedů. Současnému pojmu sociální ochrana předcházela podle Tomeše anglický termín „*social welfare*“, používaný ve druhé polovině 20. stol. v souvislosti s tzv. sociálním státem, který byl překládán různě, mj. i jako „sociální péče“, ale v zásadě je nepřeložitelný. Soubor institucí a organizací, které poskytují sociální ochranu, se nazývá „sociální správa“. Zvláštní sociální správa je podle něj

¹⁰ Blíže viz TOMEŠ, I. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál, 2010, s. 137-142.

¹¹ TOMEŠ, I. *Sociální politika, sociální...*, s. 177.

záležitostí novějších dějin a ve veřejné sféře souvisí s kodifikací povinností obcí v sociální oblasti v polovině 19. století na základě domovského práva; kromě toho existuje i soukromá sociální správa, kterou vykonávají různé korporace, nadace či církve.¹²

Také sociální péče vyplývá ze společenské solidarity a prošla historickým vývojem. Obvykle se jí rozumí uspokojování objektivně uznávaných sociálních potřeb občanů dávkami a službami na základě kodifikace všeobecných sociálně politických opatření. V tomto pojetí je součástí sociální politiky a v průběhu dějin se měnil jak její rozsah, tak způsoby a formy jejího poskytování. Podle některých autorů byla sociální péče dříve vykonávána pouze soukromě, bez právní regulace, vycházela „z vědomí sociálně humanitární dobrovolnosti nebo nábožensky motivované povinnosti jednotlivých osob, které se obvykle sdružují v různých spolcích“ a její předmět a rozsah nelze přesně stanovit, protože je závislý na dobovém pojetí životní úrovně a blaha člověka.¹³

Tento názor koresponduje s širším pojetím sociální péče, které se historicky konstituovalo v západním světě a podle O. Matouška zahrnuje sociální a zdravotní pojištění, státní podpory, sociální pomoc a sociální služby. Takto byla sociální péče chápána i v meziválečném Československu, v souvislosti s přechodem na sovětský systém sociálního zabezpečení v 50. letech se tento pojem zúžil na poskytování věcných a peněžitých sociálních dávek a sociálních služeb a začal se používat ve stejném smyslu jako sociální pomoc; v současnosti pojem sociální zabezpečení „navíc zahrnuje to, co člověk musí udělat sám pro sebe, a co pro něj musí udělat organizace, v níž pracuje.“¹⁴

V pojetí I. Tomeše, který vychází ze současné anglické terminologie, ale upozorňuje i na historicky podmíněné rozdíly a změny, jsou nástroji sociálního zabezpečení sociální pojištění, sociální zaopatření a podpora, sociální pomoc a sociální služby. Sociálním pojištěním nazývá institucionální systém pojištění občana pro případ budoucí pojistné události, který může být doplněn sociálními fondy poskytujícími vyšší dávky, popř. daňové úlevy. Pojmem sociální zaopatření označuje nárokové peněžité dávky poskytované na základě zákona nebo smlouvy bez předchozí „koupě“ nebo stanovených „hranic potřebnosti“.¹⁵

¹² Tamtéž, s. 177-178. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 20-21.

¹³ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce...*, s. 15-17.

¹⁴ MATOUŠEK, O. *Slovník sociální...*, s. 210.

¹⁵ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 20-21.

Pojem sociální pomoc definuje jako pomoc poskytovanou „občanům ve stavu nouze k uspokojování jejich potřeb v nezbytném či přiměřeném rozsahu.“¹⁶ Tento pojem nahradil starší termín „chudinská péče“ či „podpora“ představující jednu z nejstarších forem státní pomoci potřebným lidem. V historické perspektivě mluví J. Kotous s odvoláním na K. Engliše o „institutu veřejného chudinství“, kterým se rozumí „zvláštní péči o osoby nemajetné a k práci nezpůsobilé zabezpečované prostřednictvím veřejného svazku“, založená od starověku na solidaritě státu, obce, církve či jiného subjektu a poskytování peněžitých či věcných dávek.¹⁷ Konečně pojmem „sociální služba“ je podle Tomeše označováno jednak poskytování sociální péče určitým konáním (činností) ve prospěch jiné osoby nebo sociálního subjektu, státní, nebo nestátními subjekty, jednak „sociální práce (odborná činnost profesionálních pracovníků) ve prospěch lidí v sociální nouzi“.¹⁸ Sociální služby jsou nejnáročnějšími nástroji realizace sociální politiky, protože jejich poskytování vyžaduje peníze, instituce právní prostředky a školený personál, jsou však důležité zejména pro sirotky nebo děti z rozpadlých rodin, staré a invalidní lidi i další skupiny osob. Obvykle nejsou výnosné, takže motivem k jejich provozování bývá filantropie (lidumilství, dobročinnost, pomáhání sociálně slabým lidem).¹⁹

1.3 Sociální práce

Počátky sociálních služeb v podobě poskytování či rozdělování dávek a služeb klientům, tj. lidem v nouzi k uspokojování jejich sociálních potřeb opět nacházíme už ve starověku, v posledních desetiletích se však jejich rozsah i struktura prudce rozšířily. V jejich rámci se realizovala i „sociální práce“ jako cílená pomoc potřebným; v moderním pojetí jako specializovaný profesní obor, odborná profesionální činnost i aplikovaná věda se však rozvíjí teprve ve 20. století. Historické tendence, přístupy a modely sociální politiky a sociální péče představovaly východisko jak pro moderní podobu sociální práce, tak i formulaci jejího poslání a cílů. V. Novotná a V. Schimmerlingová považují sociální práci za „vědecky fundovanou odbornou disciplínu, která speciálními pracovními metodami zajišťuje provádění péče o

¹⁶ Tamtéž, s. 26.

¹⁷ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 17. V současnosti jsou dávky a služby sociální pomoci podle I. Tomeše zaměřeny na pět skupin obyvatelstva: dlouhodobě nezaměstnané, staré, zdravotně postižené a sociálně dezintegrované občany a standardní i rozvrácené rodiny. TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 26.

¹⁸ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 27.

¹⁹ TÝŽ. *Sociální politika, sociální...*, s. 174-179.

člověka na profesionálním základě“,²⁰ přitom se opírá o řadu vědeckých poznatků z různých disciplín a aplikuje je v praxi. V užším pojetí ji chápou jako záměrnou, připravenou a přímou práci s klientem, popř. skupinou či komunitou, s cílem stanovit sociální diagnózu a provádět sociální terapii, v širším přístupu zahrnuje i sociálně technická opatření, především poskytování služeb a dávek sociální péče, interdisciplinární spolupráci i administrativní postupy.²¹

Rovněž podle definice O. Matouška je sociální práce „společenskovední disciplína i oblast praktické činnosti, jejichž cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů (chudoby, zanedbávání výchovy dětí, diskriminace určitých skupin, delikvence mládeže, nezaměstnanosti aj.)“, opírající se „jednak o rámec společenské solidarity, jednak o ideál naplňování individuálního lidského potenciálu.“²²

Naproti tomu P. Navrátil klade při definování sociální práce důraz na hledisko sociálního fungování a rozlišuje tři základní paradigmatu sociální práce (paradigma – příklad, vzorec; ve vědě dlouhodobě platná obecná teorie určující vývoj oboru), která se se vytvořila ve 20. století. Terapeutické paradigma (terapeutická pomoc) považuje za hlavní faktor sociálního fungování duševní zdraví a pohodu. Sociální práce je terapeutickou intervencí, přičemž důraz je kladen na komunikaci a vytváření vztahu. Reformní paradigma klade důraz na asociální rovnost, požaduje společenské změny a zaměřuje se na podporu spolupráce a solidarity uvnitř společenských skupin jako nástroje k získání většího vlivu na vlastní životy (tzv. zmocňování, *empowerment*) i zvýšení podílu na tvorbě a změně společenských institucí. Poradenské paradigma je založeno na sociálně-právní pomoci. Za rozhodující pro sociální fungování považuje schopnost zvládat problémy a mít přístup k potřebným informacím službám, přičemž sociální práce je „jedním z aspektů sociálních služeb“.²³

²⁰ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce...*, s. 18 (výběrový přehled definic sociální práce s. 18-20).

²¹ Tamtéž, s. 22-28. Rozlišují také sociální práci preventivní (sociální prevenci) a kurativní (zaměřenou na zmírňování a odstraňování negativních důsledků „sociálně disfunkčních procesů“) nebo sociální práci jako aplikovanou vědu, umění jednat s lidmi či pracovní metodu.

²² MATOUŠEK, O. *Slovník sociální...*, s. 213.

²³ Při charakteristice mnohoznačného pojmu „sociální fungování“ vychází Navrátil z konceptu H. Bartlettové, použitého pro „označení interakcí, které probíhají mezi požadavky prostředí a lidmi“, zejména jejich schopností řešit své problémy, kterou označuje termínem „zvládání“. Cílem sociální práce se tak stává podpora sociálního fungování klientů, což vyžaduje ujasnění jeho předpokladů a bariér. Různé přístupy vedou k rozdílným paradigmatům, která se pak uplatňují při řešení konkrétních příkladů klientů; nelze je však aplikovat mechanicky, je nutno vycházet z životní situace klienta a respektovat její specifika. NAVRÁTIL, P. *Současné pojetí a dilemata disciplíny*. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální...*, s. 183-188.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Sociální politika, sociální péče i sociální práce jsou výsledkem prolínání různých funkcí sociálních systémů. Sociální politika a v jejím rámci sociální práce usilují o uspokojování uznávaných ekonomických i sociálních potřeb jednotlivců i skupin postižených či hendikepovaných lidí. K tomu slouží široká škála forem sociální péče a pomoci, především věcné a peněžité dávky, sociální služby a sociální pojištění. Moderní pojetí sociální práce jako vědecky fundovaného profesního oboru zajišťujícího péči o člověka se utváří v 19. – 20. století, v současnosti se při jeho definování prosazuje hledisko sociálního fungování. Při formování sociální práce se vytvořila tři základní paradigmaty (terapeutické, reformní a poradenské).

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Dokážete definovat rozdíly mezi sociální politikou a sociální prací?
2. Umíte charakterizovat základní paradigmaty sociální práce vznikající ve 20. století?
3. Vysvětlete pojmy: empowerment, social welfare, sociální péče, sociální zaopatření, sociální služba.
4. Jaká byla funkce daru v dějinách společenské solidarity?
5. Charakterizujte podstatu sovětského pojetí sociálního zabezpečení.